

Łukasz Wójcik¹

LEGENDA O GARNCARZU WOJTOSIE, CZYLI O REKLAMIE Z POCZĄTKU XX WIEKU

Niejaki Wojtos, właściciel folwarku leżącego przy miasteczku Ćmielów, założył pierwsze warsztaty fajansowe około 1790 r. Poprzednio wyrabiano w okolicy Ćmielowa garnki, Wojtos zatem musiał ściągnąć pojedynczo pracujących garncarzy i folwark swój zamienił na fabrykę garnków i fajansu. Od tegoż Wojtosa kanclerz Małachowski nabył fabrykę, a raczej przyłączył ją do dóbr swoich Ćmielowskich. Tak w 1903 r. opisano w czasopiśmie „Przewodnik dla Ceglarzy”² początek historii manufaktury, która funkcjonuje nieprzerwanie do dziś, w tym samym miejscu, jako Polskie Fabryki Porcelany „Ćmielów” i „Chodzież” S. A. Ten i kilka innych tekstów, które ukazały się na początku XX wieku, stał się postawą mitu – żywego do dziś, mimo że wytwórnia doczekała się relatywnie bogatej literatury, będącej wynikiem pogłębionych badań historycznych³. Dlatego też,

¹ Łukasz Wójcik, mgr, historyk; Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Świętokrzyskim.

² Tekst ukazał się w nr. 13 z 1903 r., s. 108-109 i było to tłumaczenie fragmentu książki A. В. Селиванов, *Фарфор и фаянс Российской Империи: Описание фабрик и заводов с изображениями фабричных клейм*, Владимир, 1903.

³ Do najważniejszych pozycji, w których można znaleźć informacje na temat historii samego Zakładu, należą: B. Kołodziej, Z. M., Stadnicki, *Zakłady Porcelany Ćmielów*, Kraków 1986, monografia obecnie już mocno nieaktualna, jednak będąca nadal jedyną w całości poświęconą historii Zakładu i produkcji. Dużo miejsca Zakładom, zarówno ich historii jak i produkcji, poświęcono w: E. Koweca, *Wytwórnice i produkcja ceramiki szlachetnej w regionie Sandomiersko-Kieleckim w XIX w.*, Wrocław 1968 i w: E. Koweca, J. i M. Łosiowie, L. Winogradow, *Polska porcelana*, Wrocław 1983. O Ćmielowskim

pamiętając o tym, że Fabryka⁴ ta plasuje się wśród najstarszych nadal funkcjonujących⁵, warto pochylić się nad początkami zorganizowanej pro-

Zakładzie wspomniane jest też w: B. Kostuch, *Polska porcelana*, Kraków 2003. Najnowszym ujęciem o charakterze monograficznym, choć skupionym na zaprezentowaniu zasobów muzealnych (ale zawierającym najbardziej aktualne badania nad historią Zakładu), jest M. Śniegulska-Gomuła, *Od manufaktury magnackiej do przemysłu. Ceramika Ćmielowska w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach*, Kielce 2015. Bardzo ważnymi publikacjami, które bodaj jako pierwsze „rozprawiły” się z mitem o Wojtosie, choć ciężko dostępnymi ze względu na małe nakłady, są prace autorstwa Jerzego Moniewskiego. Publikacje te są najczęściej edycjami źródeł z komentarzami. Wśród nich wymienić należy: J. Moniewski, *Wójtostwo ćmielowskie. 1505-1834*, Radom 1990; idem, *Legenda o garncarzu Wojtosie*, Radom 1994; idem, *Fabryka fajansu w Ćmielowie za dyrekcji Adolfa Fryderyka Watkego 1808-1837*, Radom 2007; idem, *Ćmielów i okolice miasta w opisach z 1820 roku*, Radom 2007; idem, *XIX-wieczne fabryki fajansu i kamionki na obrzeżu gór świętokrzyskich*, Radom 2008. Bardzo dużo cennych informacji zawartych jest też w dokonanej przez Moniewskiego redakcji monografii Ćmielowa autorstwa Mariana Banaszka – M. Banaszek, *Dzieje miasta Ćmielowa i gminy ćmielowskiej*, korekta i redakcja rozdziałów I-VII: J. Moniewski, Radom (bez daty wydania). Do tego dochodzą artykuły, zwłaszcza autorstwa Stadnickiego: Z. M. Stadnicki, *175 lat ćmielowskiej porcelany*, „Wiadomości Instytutu Wzornictwa Przemysłowego”, nr 11/12 z 1965 r. oraz idem, *Zaczęło się od warsztatu garncarza Wojtosa*, „Przemysłowe materiały budowlane”, 1966, R. XIII, które przyczyniły się do ugruntowania mitów o początkach funkcjonowania Zakładu. O Fabryce wiele informacji znaleźć można też w J. W. Kotasiak, *Tradycja wyrobu fajansu i porcelany w Ćmielowie i okolicach*, [w]: *Tradycje i dziedzictwo przemysłowe na Ziemi Ostrowieckiej*, red. W. R. Brociek, Ostrowiec Świętokrzyski 2010. Wyczerpujące zestawienie literatury na temat Zakładów ćmielowskich znaleźć można w: M. Śniegulska-Gomuła, *Ceramika szlachecka regionu świętokrzyskiego: stan wiedzy i perspektywy badawcze*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, 25, 2010 oraz w: eadem, *Od manufaktury magnackiej...*, s. 13-18. Dzieje Zakładu były opisywane również w publikacjach książkowych oraz artykułach wydanych przed 1945 r., jednak dla poniższego artykułu będą one miały wartość źródłową. Autor świadomie pomija tutaj, dość liczną zresztą, grupę publikacji będącą w istocie katalogami produktów lub przeglądem historii produkcji.

⁴ Autor poniższego artykułu używa jednego miana do określenia ćmielowskiej wytwórni porcelany, niezależnie od okresu – „Fabryka”, choć jest świadomy, że w pierwszym okresie działalności jest to manufaktura (lub też farfurnia) oraz tego, że z biegiem lat, a zwłaszcza ze zmianami właścicieli, oficjalne nazwy Fabryki zmieniały się. Pamiętać też należy, że przez pierwsze lata Zakłady zorganizowane były na wzór manufaktury scentralizowanej (do ok. 1837 r.). Pod pojęciem tym rozumie się zakład w którym produkcja masowa złożonego produktu końcowego odbywa się ręcznie i oparta jest na podziale pracy: poszczególne etapy produkcji wykonywane są przez pracowników wyspecjalizowanych w ich wykonywaniu, por. I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1984, s. 30-33; W. Kula, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII w., 1729-1795*, t. 1, Warszawa 1956. Dopiero od postawienia pierwszego budynku fabrycznego, przeznaczonego na pomieszczenie całej produkcji, można mówić o przekształceniu manufaktury z pełno-

dukcji ceramicznej w Ćmielowie, a także nad kulisami powstania tej, jakże mocno trzymającej się do dziś legendy. Legendy która, co autor postara się wykazać, była tak naprawdę częścią przemyślanej kampanii reklamowej, mającej na celu stworzenie nowego wizerunku firmy.

Ryc. 1. Obecnie obowiązujący logotyp Zakładów Porcelany „Ćmielów”, wchodzących w skład Polskiej Grupy Porcelanowej, z datą założenia 1790 r. Źródło: <https://porcelana.pl/> [dostęp 30.10.2024].

O tym, że „legenda o Wojtosie⁶” jest nadal żywa, świadczą liczne publikacje, wśród których wymienić należy przede wszystkim monografię Zakładu Ćmielowskiego⁷, album wydany przez Żywe Muzeum Porcelany w Ćmielowie⁸, a także niedawno opublikowany przewodnik po mieście i gminie Ćmielów⁹. Informacje o początkach Fabryki, oparte na owej legen-

prawny zakład, co miało miejsce po 1860 r., M. Banaszek, *op. cit.*, red. J. Moniewski, s. 87.

⁵ Według zestawienia autorstwa W. Duch, *14 najstarszych polskich marek i ich historia*, opublikowanego przez portal Historia.org.pl (<https://historia.org.pl/2015/12/06/12-najstarszych-polskich-marek-i-ich-historia/>, dostęp 11.07.2024.) Fabryka Porcelany w Ćmielowie figuruje na ósmym miejscu z datą założenia w 1790 r. I choć autor tekstu popełnił błąd, zarówno w dacie jak i opisie początków funkcjonowania przedsiębiorstwa, nie zmienia faktu, że Zakłady Ćmielowskie rzeczywiście należą do dziesięciu najstarszych marek.

⁶ W zachowanych wersjach legendy występują różne pisownie owego nazwiska: „Wojtos” lub „Wojtas”. W poniższym artykule użyto zapisu „Wojtos”.

⁷ B. Kołodziejowa, Z. M. Stadnicki, *op. cit.*, s. 9.

⁸ A. Spała, *Figurki z porcelany AS Ćmielów*, Sandomierz 2002, s. 12.

⁹ Z. Tyczyński, *Przewodnik Krajoznawczy. Ziemia Ćmielowska*, brak miejsca i daty wydania, s. 13.

dzie, znajdują się też na oficjalnej stronie internetowej samych Polskich Fabryk Porcelany¹⁰, w popularnej Wikipedii¹¹ oraz w innych publikacjach, które dotyczą historii Fabryki lub miasta Ćmielowa. Co ważne, data 1790 figuruje w obecnym logotypie Fabryki, utrwalając ją silnie w świadomości. Aby ustalić czy legenda będąca tego podstawą zawiera choćby ziarno prawdy, należy najpierw przyjrzeć się przekazom źródłowym traktującym o początkach Fabryki, a przede wszystkim historii miejsca, w którym ta się znajduje.

Tradycje wytwórczości ceramicznej w Ćmielowie, opartej na lokalnych bogatych złożach glinek¹², miały sięgać „najdawniejszych czasów”¹³, choć w źródłach obecność w tej miejscowości garncarzy znajduje potwierdzenie dopiero od wieku XVI¹⁴, co oczywiście nie oznacza, że nie funkcjonowali oni w poprzednich wiekach, nawet przed lokacją miasta w 1505 r. Dokumenty te potwierdzają też istnienie cechu garncarzy, ale nie przekazują żadnych dokładniejszych informacji o jego organizacji. Brak też dla okresu przed początkiem XIX w. jakichkolwiek wzmianek o możliwości funkcjonowania na terenie Ćmielowa lub dóbr ćmielowskich manufaktury¹⁵. Tę

¹⁰ <https://porcelana.com.pl/cmiewow/brand/>, dostęp 11.07.2024.

¹¹ https://pl.wikipedia.org/wiki/Zak%C5%82ady_Porcelany_%E2%80%9E%C4%86miel%C3%B3w%E2%80%9D, dostęp 9.07.2024.

¹² Na temat surowców ceramicznych okolic Ćmielowa patrz: E. Fijałkowska, J. Fijałkowski, *Problem przydatności surowców ilastych rejonu Sandomierza dla produkcji garncarskiej*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, 1982, t. 12, s. 339-367.

¹³ J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, Radom 1906; s. 42; M. Banaszek, *Dzieje miasta Ćmielowa i gminy ćmielowskiej*, Ćmielów 2005, s. 28.

¹⁴ Pierwsza wzmianka o garncarzach ćmielowskich pochodzi z wykazu podatkowego z Archiwum Skarbu Koronnego, dział I – księgi poborowe, s. 886 v, 1589 r., wymienionych jest tam ośmiu garncarzy. Tekst dokumentu opublikowany w: J. Moniewski, *Legenda...*, s. 20. Garncarze wymienieni są też w dokumencie określającym powinności mieszczan ćmielowskich, wystawionym w 1691 r. przez ówczesnego właściciela Józefa Karola ks. Lubomirskiego z 1691 r. Tekst patrz: J. Wiśniewski, *Dekanat...*, s. 128-131. Następnym jest przywilej „wolnego handlu towarem garncarskim” z 1750 r., wystawiony przez Augusta III (potwierdzony przez Stanisława A. Poniatowskiego w 1768 r.), M. Banaszek, *op. cit.*, s. 28. W „Inwentarzu Dóbr Klucza Chmielowskiego y Dóbr Woynowic” z 1763 r., zachowanym w Bibliotece Kapituły Kolegiackiej i Katedralnej w Sandomierzu, sygn. AKKKS 541, znajduje się spis mieszkańców miasta Ćmielowa, gdzie bardzo często wymienianym zawodem jest garncarz.

¹⁵ Przywilej z 1750 r. może wg J. Moniewskiego wskazywać na istnienie systemu pracy nakładczej, gdzie *jedni produkowali garnki, inni zajmowali się ich zbytem, rozwoząc towar furmankami po jarmarkach lub spławiając go na tratwach w dół Wisły aż do Gdańska i Elbląga*, cytat za: M. Banaszek, *op. cit.*, redakcja J. Moniewski, s. 58. Nie miało to jednak wiele wspólnego z manufakturą, każdy garncarz produkował indywidualnie.

wiązać można dopiero z działalnością hr. Jacka Małachowskiego, czwartego z kolei z rodu Małachowskich właściciela dóbr ćmielowskich.

Hrabia wszedł w ich posiadanie w 1785 r.¹⁶ ale porządkowaniem i rozwijaniem włości zajął się dopiero po zakończeniu kariery politycznej, czyli po roku 1793¹⁷, kiedy to osiadł na stałe we dworze w sąsiednim Bodzechowie¹⁸. Małachowski w zarządzaniu dobrami ćmielowskimi kierował się zasadami, które były zadziwiająco zbieżne z wyznawanymi przez jego sąsiada, właściciela dóbr ostrowieckich, księcia Józefa Klemensa Czartoryskiego, który zresztą założył słynną farfurnię w Korcu¹⁹. Pierwsze działania, które Małachowski podjął w swych dobrach, miały na celu przejęcie z rąk mieszczan ćmielowskich praw do propinacji. Nie powinno to dziwić, gdyż produkcja i sprzedaż alkoholu przynosiły wówczas największe zyski²⁰. Jednym z etapów budowania lokalnego monopolu było wykupienie 31 maja 1797 r. z rąk Jana Zbrożka prawa do dożywocia na dobrach wójtowskich, na których również było zapisane prawo propinacyjne²¹. Zazna-

¹⁶ W skład dóbr ćmielowskich wchodziło wówczas miasto Ćmielów oraz wsie i folwarki Bodzechów, Trębanów, Brzóstowa, Grójec, Wola Grójecka, Jastków, Glinka Podgrodzie, Przepaść, Krzczonowice i Wojnowice z Wólką Wojnowską oraz Bodzechów, Goździelin, Bogusławice, Ruszków, Drzenkowice i część Rzuchowa. Pierwszym właścicielem z rodu Małachowskich był Jan, który nabył te ziemie w 1753 r. Po jego śmierci przeszły, jako dożywocie, na własność jego żony Izabeli z Rycht Humieckich Małachowskiej, by w 1777 r. w umowie działowej przypaść Antoniemu Małachowskiemu. On natomiast wydzierżawił je swojemu bratu, Jackowi, i z powodu niewywiązania się z umowy dzierżawczej, ostatecznie stały się własnością Jacka Małachowskiego. J. Moniewski, *Kartki z przeszłości Ostrowca Świętokrzyskiego i okolic*, Ostrowiec 1991, s. 23-24.

¹⁷ 22.04.1793 r. zrzekł się ostatecznie godności Kanclerza Wielkiego Koronnego, co można uznać za koniec jego kariery politycznej. P. Olszewski, *Kanclerz Jacek Nałęcz Małachowski (1737-1821)*, Kielce 2013, s. 228.

¹⁸ Dobra bodzechowskie wraz z miastem Denków przypadły Jackowi Małachowskiemu w umowie działowej z 1777 r. J. Moniewski, *Kartki z przeszłości...*, s. 23.

¹⁹ Czartoryski wyłożył je w traktacie „Myśli Moje o Zasadach Gospodarskich”. Pełny tekst traktatu dostępny w: W. Kula, J. Leśkiewiczowa, *Ks. Józef Czartoryski: „Myśli Moje o Zasadach Gospodarskich”*, „Przegląd Historyczny”, 1955, nr 46/3, s. 445-452. Czartoryski był właścicielem miasta Ostrowiec i dóbr ostrowieckich w latach 1791-1807. Sądził się także z Małachowskim o sporne tereny leżące na granicy między ziemiami Denkowa i Ostrowca. K. Karbownik, *Ostrowiec nad Kamienną w okresie niewoli narodowej*, [w:] *Dzieje miasta Ostrowca Świętokrzyskiego*, red. P. Gotowiecki, Ostrowiec Świętokrzyski 2023, s. 90; W. R. Brociek, J. Piwek, *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, [w:] *Ostrowiec Świętokrzyski. Monografia historyczna miasta*, red. W. Kotasiak, Ostrowiec Świętokrzyski 1997.

²⁰ H. Rożenowa, *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Królestwie Polskim w 1815-1863*, Warszawa 1961, s. 121-128.

²¹ J. Moniewski, *Wójtostwo...*, s. 4.

czyć należy, że wójtostwo, w skład którego wchodził przede wszystkim dwór i folwark wójtowski, znajdowało się na wzgórzu, niecałe 250 m na południowy zachód od kościoła pw. Najświętszej Marii Panny w Ćmielowie, czyli dokładnie w tym samym miejscu, w którym do dziś stoi Zakład²². Folwark ten założony został około 1505 r. w związku z lokacją miasta, i zapisany był jako dziedziczna własność pierwszego wójta – Macieja z Iłży²³. Od tamtego czasu folwark i należące do niego ziemie ulegały przekształceniom własnościowym, aby w 1777 r. stać się własnością Zofii i Bartłomieja małżonków Morze, którzy to w 1787 r. sprzedali je, wspomnianemu Janowi Zbrożkowi.

W momencie przejścia folwarku przez Małachowskiego, podobnie jak za czasów Zbrożka, na jego terenie nie odbywała się i przez następne lata po wykupie nie została zainicjowana żadna produkcja ceramiczna. Sam Zbrożek, wraz z małżonką, mieszkał zresztą we dworze wójtowskim jeszcze po jego sprzedaży, przynajmniej do 12 września 1797 r.²⁴. Po ich wyjeździe dwór był mieszkaniem dla oficjalistów dworskich dóbr Małachowskiego, przebywał tam m. in. justycjariusz²⁵ Pawłowski. Pomieszczenia wynajmowano też służbie folwarczej oraz komornikom z miasta. W 1803 r. kwaterował tam dowódca austriackiego wojska, kapitan Pawai wraz z rodziną. W 1805 r. przebywał we dworze wójtowskim Karol Richter, manualista²⁶ dóbr bodzechowskich, również z rodziną²⁷. Co istotne, ów Richter od 1813 r. był zastępcą wójta gminy Ćmielowskiej, i to rzeczywiście, a nie tytularnym, jak właściciele wójtostwa i do tej jego funkcji przyjdzie jeszcze nawiązać²⁸.

Nie ma więc żadnych podstaw do twierdzenia, że już w roku 1790 funkcjonowała na terenie folwarku wójtowskiego produkcja ceramiczna. Nie może być też mowy o działaniu tam „manufaktury spółdzielczej”, której to inicjatorem miał być Wojtos – jak chce tego A. Czajkowski²⁹.

²² Jeszcze na mapie z 1914 roku teren ten nosi nazwę Podwójtostwa. Patrz rycina nr 2.

²³ J. Moniewski, *Wójtostwo...*, s. 1.

²⁴ Tego dnia urodziła się tam ich córka Antonina. *Liber baptisatorum ecclesiae parochialis Ćmieloviensis 1798-1810 in rubricis*, wydał J. Moniewski, Radom 2002, s. 16, wpis nr 39.

²⁵ Od 1784 r. urzędnik sądownictwa patrymonialnego (dominialnego) we wsiach i prywatnych miasteczkach; rozpatrywał sprawy cywilne i pomniejsze karne mieszczan i włościan. *Kancelaria organów władzy w Galicji (wybór źródeł)*, opracowanie i wstęp A. Górak, K. Latawiec, Lublin 2012, s. 28.

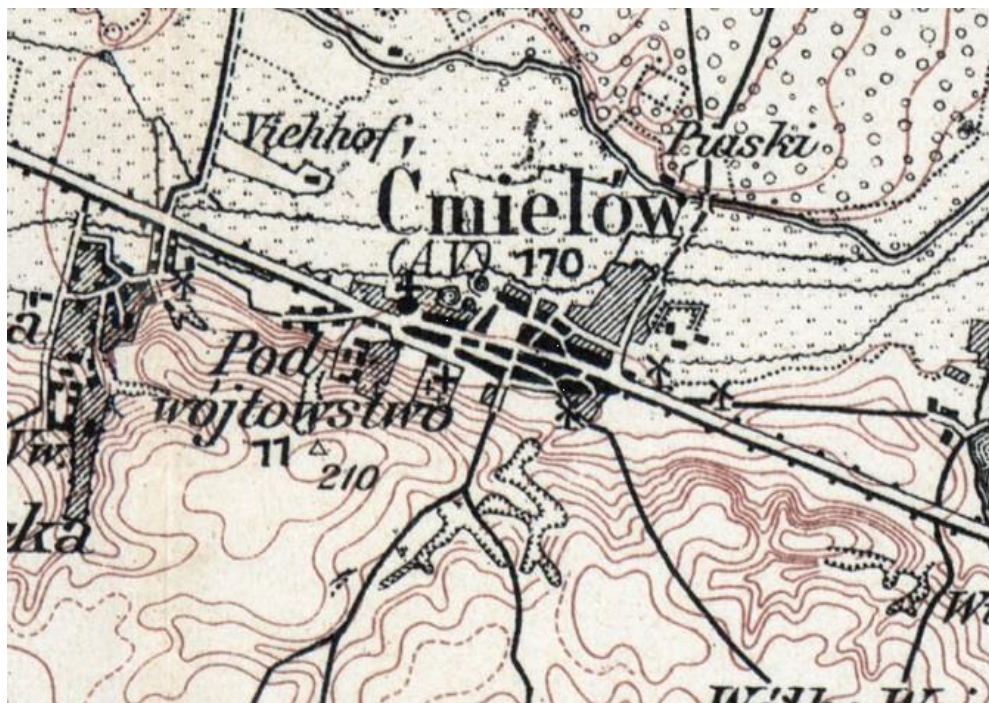
²⁶ Pisarz kancelaryjny. Por. W. Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Lwów 1912, s. 168.

²⁷ J. Moniewski, *Wójtostwo...*, s. 5.

²⁸ J. Moniewski, *Legenda...*, s. 5.

²⁹ A. Czajkowski, *Tradycje ceramiki polskiej*, „Przegląd Artystyczny”, 1952, nr 2, s. 64.

Wszystko wskazuje na to, że hr. J. Małachowski zakupił dobra wójtowskie przede wszystkim w celu uzyskania monopolu na produkcję alkoholu. Nic nie przemawia za tym, aby sądzić, że miał on już wtedy, czyli w 1797 r., jakiś skonkretyzowany pomysł na długoterminowe wykorzystanie budynków folwarcznych o czym świadczy fakt, że same budynki wynajmował. Można nawet pokusić się o przypuszczenie, że późniejsze umiejscowienie w nich Fabryki mógł hrabia traktować jako wartość dodaną do procesu restrukturyzacji dóbr ćmielowskich, którego głównym założeniem było uzyskanie monopolu propinacyjnego.

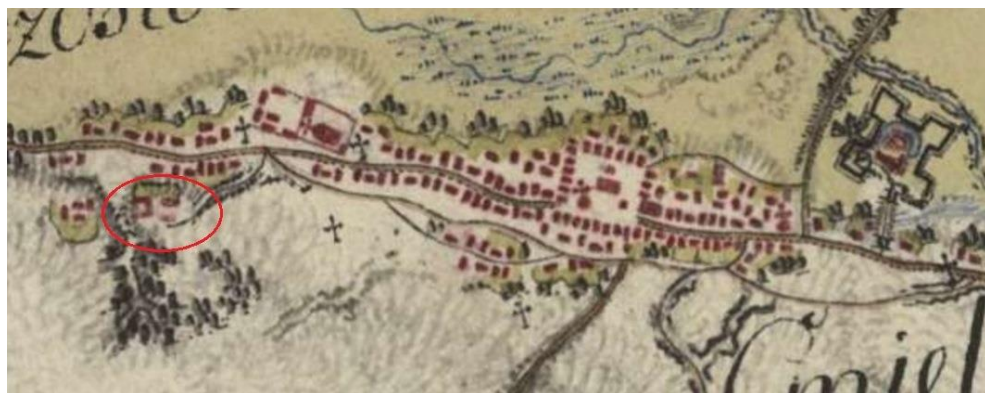

Ryc. 2. Tereny Podwójtostwa leżące na południowy zachód od osady Ćmielów na fragmencie przeskalowanej kopii mapy niemieckiej Karte des westlichen Russlands z 1914 r. Źródło: <http://igrek.amzp.pl/12329> [dostęp: 30.10.2024].

Co do samego garncarza Wojtosa, to należy podkreślić, że imię to nie występuje w żadnych dokumentach z tego okresu. Próżno też szukać tego imienia w zachowanych, szczęśliwie kompletnie, ćmielowskich księgach metrykalnych, a to dlatego, że ów Wojtos po prostu nigdy nie istniał. Nie ma też podstaw, jak to próbuje czynić E. Kowecka³⁰, aby utożsamiać z Woj-

³⁰ E. Kowecka, *op. cit.*, s. 44.

tosem Jana Zbrozka, który miałby tam postawić pierwsze piece ceramiczne. Przypuszczenie, że na terenach „wójtostwa”, należącego w pierw do Zbrozka, a potem do Małachowskiego, stały takie instalacje, nie jest potwierdzone w żadnych źródłach pisanych ani archeologicznych. Mało tego – nawet istnienie pieców w tym miejscu nie świadczyłoby o istnieniu manufaktury czy innej zorganizowanej produkcji, poza cechową. Bardziej prawdopodobnym wydaje się pomylenie w późniejszych przekazach osoby wspomnianego Karola Richtera z „wójtem” vel „wojtem” vel „wojtosem”. Ten co prawda stanowisko to sprawował już po założeniu manufaktury przez Małachowskiego, ale wcześniej mógł brać czynny udział w realizacji inwestycji jako oficjalista dworski – manualista, a sam był później kojarzony z kolejnym urzędem który pełnił, czyli wójta. Najbardziej jednak prawdopodobne jest przypuszczenie J. Moniewskiego, że samo imię „Wojtos” powstało poprzez zniekształcenie nazwy miejsca – „folwarku wójtowskiego”. Co ciekawe, właśnie tak w gwarze nazywano to miejsce jeszcze około roku 1900³¹. Co natomiast przemawia za osobą hr. Jacka Małachowskiego oraz inną niż 1790 r. datą założenia Fabryki?

Ryc. 3. Lokalizacja folwarku wójtowskiego (zaznaczony czerwonym owalem) oraz miasto Ćmielów na mapie A. M. von Heldensfelda z 1804 r. Źródło: Österreichisches Staatsarchiv.

Jeden z najwcześniejszych dokumentów, w którym znajduje się wzmianka o Fabryce, czyli „Opisanie Historyczne i Topograficzno-Statystyczne Miasta Ćmielowa”³² z 1820 r. zawiera zdanie: *Fabryka fajansu*

³¹ J. Moniewski, *Legenda...*, op. cit., s. 4-5. W *Roczniku adresowym Królestwa Polskiego na rok 1902*, red. J. Roblicki, Warszawa 1902, s. 345 C, Zakłady „Ćmielów” znajdują się pod adresem „wieś Podwójtostwo, odsada Ćmielów”.

³² Całość opublikowana w: J. Moniewski, *Ćmielów...*, s. 19-25. Jedyny zachowany dokument związany bezpośrednio z działalnością manufaktury z pierwszego okresu jej

od roku 1804 dosyć w dobrym gatunku jest prowadzona, a kosztem JW Małachowskiego, Dziedzica miasta Ćmielowa, założona i utrzymywana. Opis ten sporządzony w obecności Obywateli i Burmistrza tego Miasta oraz sprawdzony przez dozorcę M. Skoniecznego w obecności Karola Richtera, wskazuje, że założycielem był nie kto inny jak właśnie hr. Jacek Małachowski. Zagadkowa pozostaje jednak data, nie mająca dużego poparcia w innych źródłach, a która została najprawdopodobniej błędnie odczytana z brudnopisu i zapisana³³. Tę, pomimo skąpej bazy źródłowej z pierwszych lat działalności Fabryki, można jednak z dużą precyzją ustalić – a to dzięki dwóm granicznym wydarzeniom. Pierwszym z nich jest podpisanie przez Małachowskiego kontraktu na prowadzenie fabryki fajansu ze specjalistą sprowadzonym najprawdopodobniej z terenów Cesarstwa Austriackiego, Adolfem Fryderykiem Vatke, wyznaczająca początek prac nad założeniem Fabryki. Podpisanie tej umowy miało miejsce 11 maja 1808 r.³⁴ Drugim jest list Józefa ks. Poniatowskiego z 14 lutego 1811 r.³⁵, w którym to książę dziękuje hrabiemu za przesłanie serwisu fajansowego, i który może być traktowany jako potwierdzenie pełnego już działania Fabryki. Zważywszy, że Fabryka w chwili rozpoczęcia działania niewiele różniła się od ówczesnych dużych warsztatów, i została założona nie na „surowym korzeniu”, ale w budynkach folwarku wójtowskiego, to okres ponad 2 lat wydaje się w pełni wystarczający na realizację inwestycji. J. Moniewski postawił ciekawą hipotezę, że między 1804 a 1808 r. mogła tam być prowadzona już jakaś produkcja, tylko pod kierownictwem innej osoby³⁶. Nie jest to zupełnie wykluczone, ale niestety brak na ten temat jakichkolwiek informacji źródłowych. Co więcej, najprawdopodobniej sam Vatke, który był faktycznym wykonawcą inwestycji Małachowskiego, po swojej pierwszej wizycie

istnienia, pochodzi dopiero z 1827 r. (kontrakt dzierżawny na produkcję zakładu ćmielowskiego). Można przypuszczać, że najstarsze akta, te z czasów Jacka Małachowskiego, zostały wywiezione przez jego córkę Franciszkę z Małachowskich Dunin-Karwicką do Mizocza na Wołyniu i tam spłonęły podczas I wojny światowej. M. Śniegulska-Gomuła, *Od manufaktury...*, s. 13.

³³ J. Moniewski, *Fabryka...*, s. 100-101.

³⁴ Państwowe Biuro Notarialne w Opatowie, Wykaz hipoteczny dobra ziemskie Ćmielów, s. 45-53, wzmianka o akcie notarialnym z 17 II 1826 r.; J. Moniewski, *Fabryka...*, s. 1-2.

³⁵ Jacek Małachowski wysłał z początkiem 1811 roku jedenaście serwisów fajansowych do najważniejszych urzędników Księstwa Warszawskiego. Zachował się tekst tylko jednego i został opublikowany w: J. Wiśniewski, *Dekanat ...*, s. 44.

³⁶ J. Moniewski, *Fabryka...*, s. 2.

w Ćmielowie w 1808 r.³⁷ – po zapoznaniu się z miejscem oraz po wydaniu pierwszych dyspozycji, wyjechał za granicę, by sprowadzić do Ćmielowa rodzinę. Powrócił z żoną i dziećmi w pierwszej połowie 1809 r. i zamieszkał we dworze wójtowskim. Jego córka Antonina Elżbieta urodziła się już w Ćmielowie, 30 listopada 1809 r.³⁸ Więc prace pod bezpośrednim zarządem Vatkego trwały najprawdopodobniej dopiero od połowy 1809 r. W 1810 r. ukończono pierwszą poważniejszą inwestycję budowlaną w postaci domu mieszkalnego o ośmiu pokojach, do którego przeniósł się dyrektor z rodziną, i w którym, poza produkcją, odbywało się też szkolenie przyjętych pracowników³⁹. Fakt, że najęci do pracy ludzie, najprawdopodobniej w większości pracownicy pańszczyźniani, wymagali szkolenia, dodatkowo wskazuje, że nie doszło wcześniej do żadnego wykupienia „spółdzielni garncarzy” przez Małachowskiego. Gdyby było tak, jak chce „legenda o Wojtosie”, produkcja w Fabryce, przynajmniej w tym okresie, kierowana byłaby przez miejscowych wykwalifikowanych garncarzy. Dodać należy, że to właśnie oparcie jej działania na darmowych surowcach i źródłach energii z dóbr oraz darmowej pracy, wykonywanej w ramach pańszczyzny, a także zabezpieczenie finansowania inwestycji dochodami z majątków⁴⁰, zapewniły w pierwszych latach istnienia jej pomyślny rozwój. Dlatego też Małachowski nie musiał uciekać się do zawiązywania spółki udziałowców, jak to w przypadku farfurni koreckiej uczynił książe Czartoryski⁴¹. Wymienione wyżej warunki pozwoliły też hrabiemu zachować stabilne funkcjonowanie ćmielowskiego cechu garncarskiego, z którego wciąż czerpał zyski i którego nie uważał za konkurencję⁴².

Podsumowując, rok 1809 jest datą, z którą z największą dozą prawdopodobieństwa można łączyć początki Fabryki, która w przyszłości zasłynie jako Polskie Fabryki Porcelany. Nie można mieć również wątpliwości co do osoby hr. Jacka Małachowskiego jako jej fundatora. Kiedy więc, jak, i prze-

³⁷ 16.07.1808 r. podawał do chrztu córkę Jana Jarosińskiego, cechmistrza kunsztu szewskiego, wspólnie z Karoliną Strynserową, wdową, zapewne tłumaczką. *Liber baptisatorum ecclesiae parochialis Ćmieloviensis 1798-1810 in rubricus.*, s. 71, wpis nr 192.

³⁸ *Liber baptisatorum ecclesiae parochialis Ćmieloviensis 1798-1810 in rubricus*, s. 78, nr wpisu 39; J. Moniewski, *Fabryka...*, s. 2.

³⁹ Rozebrany dopiero w latach 60. XX wieku. J. Moniewski, *Fabryka...*, s. 3.

⁴⁰ W jednym roku same dobra ćmielowskie potrafiły dać Małachowskiemu blisko 29 tys. złp. czystego dochodu. Zysk ten uzyskiwany był głównie z propinacji. M. Banaszek, *op. cit.*, red. J. Moniewski, s. 58.

⁴¹ E. Kowecka, J. i M. Łosiowie, L. Winogradow, *op. cit.*, s. 14-17.

⁴² Małachowski, mimo że rozwijał przemysł nie tylko na terenie dóbr ćmielowskich, to jednocześnie dbał o zachowanie niezakłóconej działalności rzemiosła cechowego. Temu miały służyć chociażby kolejne jarmarki, które ustanowił Małachowski w Ćmielowie. O stosunku hrabiego do rzemiosła patrz: P. Olszewski, *op. cit.*, s. 188-189.

de wszystkim dlaczego pojawiła się owa „legenda o garncarzu Wojtosie” i dlaczego początki produkcji przesunięto do roku 1790? Aby odpowiedzieć na te pytania należy najpierw, choćby skrótowo, przeanalizować wzmianki na temat Fabryki, które w różnego rodzaju publikacjach pojawiały się w XIX i w pierwszych latach XX wieku.

Do najwcześniejszych należy przekaz Franciszka M. Sobieszczańskiego, który osobiście w 1851 r. odwiedził Ćmielów i samą Fabrykę. W wydanej drukiem relacji z tej podróży, podał rok 1804 jako początek jej funkcjonowania oraz J. Małachowskiego jako jej założyciela⁴³. Sobieszczański mógł przy ustalaniu tej daty korzystać ze wspomnianego wcześniej „Opisania Historycznego i Topograficzno-Statystycznego Miasta Ćmielowa”⁴⁴, lub też taka informacja, na podstawie tego dokumentu, została mu przekazana w Fabryce. Jest to o tyle istotne, że kolejni autorzy tekstów na temat Ćmielowa i Fabryki, z nielicznymi wyjątkami, przez całą resztę XIX wieku, czerpali informacje najprawdopodobniej właśnie z dzieła Sobieszczańskiego lub z owego dokumentu. I tak, „Encyklopedia Powszechna” z 1861 r., podaje rok 1804 i J. Małachowskiego⁴⁵. Co interesujące, „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego”, z 1880 r. umiejscawia założenie w 1809 r., zaś założyciel to znów J. Małachowski⁴⁶. Artykuł z „Gazety Radomskiej” z 1886 r., napisany na podstawie wywiadu z ówczesnym właścicielem Fabryki, Władysławem Cybulskim, wymienia rok 1804, a założenie przypisuje J. Małachowskiemu⁴⁷. W tej samej gazecie, tym razem z 1888 r., wrażeniami z pobytu w Ćmielowie dzieli się W. Fudalewski, a wspominając o Fabryce, podaje datę 1804 r. i osobę hrabiego jako założyciela⁴⁸. Tę samą datę i osobę można znaleźć w opracowaniu J. Kołaczковского⁴⁹. Również F. Kucharzewski w swojej monografii „Sławni garncarze” z 1888 nie zamieszcza żadnej informacji o mitycznym Wojtosie, a jedynie o J. Małachow-

⁴³ *Wycieczka archeologiczna w niektóre strony gubernii radomskiej odbyta w miesiącu wrześniu 1851 roku przez F. M. Sobieszczańskiego*, Warszawa 1852, s. 80.

⁴⁴ Kopia „Opisu...” znajdowała się w Ćmielowie do 1905 r., kiedy to najprawdopodobniej została zniszczona wraz z innymi dokumentami podczas rozruchów 27.10.1905 r., kiedy to grupa bojowników PPS włamała się do urzędu gminy. I. Boerner, *Pamiętnik z lat 1904-1809 (zraz z załącznikami)*, oprac. T. Karbowniczek, Piotrków Trybunalski 2011, s. 98.

⁴⁵ *Ćmielów*, [w:] *Encyklopedia powszechna*, Tom V, Warszawa 1861, s. 755-756.

⁴⁶ *Ćmielów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Tom I, Warszawa 1880, s. 709.

⁴⁷ *Ćmielów i fabryka Ćmielowska (dokończenie)*, „Gazeta Radomska”, 28.12(9.01).1886, rok III, nr 3, s. 2.

⁴⁸ W. Fudalewski, *Ćmielów*, „Gazeta Radomska”, 1(13).12.1888, rok V, nr 100, s. 3.

⁴⁹ J. Kołaczkowski, *Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Kraków 1888, s. 493.

skim⁵⁰. „Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana” z 1894 r. informuje, że: *Jacek [Małachowski] założył właśnie fabrykę fajansu i porcelany na większą skalę w 1809 r.*⁵¹, a „Encyklopedia Powszechna” Orgelbranda z 1899 znów wymienia 1804 rok i J. Małachowskiego jako założyciela⁵². Tak więc w publikacjach z XIX w. na próżno szukać informacji o roku 1790 i garncarzu Wojtosie. Najczęściej pojawiającą się datą był rok 1804, co, jak zostało wspomniane, było najprawdopodobniej winą błędnego zapisu w dokumencie z 1820 r. Wszyscy natomiast byli wówczas zgodni, że to ówczesny właściciel dóbr Ćmielowskich hr. Jacek Małachowski, był założycielem Fabryki fajansu w Ćmielowie. Jeszcze w 1902 r. regionalista ks. J. Wiśniewski, którego prace do dziś są nieocenioną skarbnicą informacji o historii regionu, w czasopiśmie „Ziarno” pisze, że Fabryka powstała staraniem J. Małachowskiego na początku XIX w.⁵³. W tym samym roku w „Gazecie Radomskiej”, przy okazji publikacji listu ks. Józefa Poniatowskiego do Jacka Małachowskiego, Wiśniewski dodał komentarz o założeniu Fabryki w 1804 r.⁵⁴ Także w wydanej w 1906 r. wierszowanej „Pamiętce z Ćmielowa” podaje rok założenia 1804⁵⁵. Jednakże już w wydanym przez niego w rok później „Dekaniec opatowskim” pojawia się przy opisie Fabryki takie oto zdanie: *Opowiadają że jeden z nich zwany Wojtosem (?)⁵⁶ zjednoczył obok siebie kilku garncarzy i obok zwykłych garnków w r. 1790 zaczął wyrabiać fajans.*⁵⁷ Skąd ta nagła zmiana w opisywaniu początków Fabryki u Wiśniewskiego?

Odpowiedzi najprawdopodobniej należy szukać w okolicach 1901 r., kiedy to miała miejsce Wystawa Wszechrosyjska w Petersburgu, w której to Fabryka Ceramiczna książąt Druckich-Lubeckich (ówczesna nazwa Ćmielowskiej Fabryki) brała czynny udział⁵⁸. Każda wytwórnia, do wysyłanych na tę wystawę eksponatów, musiała dołączyć opis przedstawiający

⁵⁰ F. Kucharzewski, *Sławni garncarze. Rzut oka na dzieje ceramiki*, Warszawa 1888, s. 22.

⁵¹ Ćmielów, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, Tom XIII, Warszawa 1894, s. 112.

⁵² S. Orgelbrand, *Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami*, Tom IV, Warszawa 1899, s. 181.

⁵³ J. Wiśniewski, *Ćmielów*, „Ziarno”, 4(17).07.1902, nr 29, s. 567.

⁵⁴ „Gazeta Radomska” 1902, nr 74, informacja za: J. Moniewski, *Legenda...*, s. 2.

⁵⁵ *A Jacek kanclerz wieli za Poniatowskiego / Założył tu fabrykę fajansu swojego*, na marginesie zapisana jest data 1804. J. Wiśniewski, *Pamiętka z Ćmielowa*, Warszawa 1906, reprint staraniem J. Moniewskiego, Radom 2001, s. 7.

⁵⁶ Pytajnik w nawiasach dodany przez J. Wiśniewskiego.

⁵⁷ J. Wiśniewski, *Dekanat...*, *op. cit.*, s. 42.

⁵⁸ Zdobyła w niej „Grand Prix”. B. Kołodziejowa, Z. M. Stadnicki, *op. cit.*, s. 42.

historię działalności⁵⁹. Najprawdopodobniej konieczność sporządzenia owego opisu stała się przyczynkiem do szerzej zakrojonej akcji tworzenia nowej wersji początków Zakładów i jego nowego wizerunku. Choć oryginał tekstu opisu wysłanego na Wystawę nie zachował się, to można jego zasadniczy przekaz odtworzyć, a to dlatego, że został wykorzystany do napisania artykułu pt. *Ćmielów, fabryka porcelany, fajansu, szkła, kryształów i t.p.*⁶⁰. Później ten artykuł stał się podstawą odczytu Józefa Leskiego, wygłoszonego 16 listopada 1902 r. w warszawskim Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Pewnym jest też, że przed wygłoszeniem owego odczytu J. Leski był w Ćmielowie, gdzie otrzymał próbki wyrobów prezentowane podczas wystąpienia i gdzie najprawdopodobniej zapoznał się z oryginałem opisu wysłanego na wystawę. Najprawdopodobniej też wtedy zapoznano go z obowiązującą już wówczas „nową” historią powstania Fabryki⁶¹. Jest to o tyle ważne, że wspomniany opis oraz artykuły, to miejsca, w których po raz pierwszy pojawia się właśnie rok 1790 jako data założenia ćmielowskiego zakładu, a Wojtos jako ich założyciel. Kampania upowszechniania tej wersji początków była już wtedy na tyle zaawansowana, że w 1902 r. pojawiła się pierwsza otwarta, opublikowana krytyka tezy o Małachowskim jako założycielu. W „Gazecie Radomskiej” pojawił wtedy tekst autorstwa H. Łopacińskiego⁶², w którym to skrytykował on wspomniany wcześniej artykuł ks. J. Wiśniewskiego z tego samego roku. Łopaciński zarzucał Wiśniewskiemu przede wszystkim to, że błędnie opisał początki Fabryki, i że to Wojtos w 1790 r. jako pierwszy rozpoczął produkcję fajansu, a J. Małachowski tylko kupił ją od niego po 1809 r. I to najprawdopodobniej pod wpływem tej krytyki w „Dekanacie opatowskim” Wiśniewski pisze już o Wojtosie, choć dodaje, jak by trochę na przekór, przy owym nazwisku znak zapytania.

To właśnie od tych publikacji i od roku 1901 rozpoczyna się życie mitu o garncarzu Wojtosie. Wszystko wskazuje na to, że powstał on w pierw jako część opisu historycznego Fabryki, stworzonego jako składowa narracji marketingowej⁶³, na potrzeby Wszechrosyjskiej Wystawy, a następnie

⁵⁹ Wymogi te, obowiązujące na wystawach w Rosji, zostały opisane w „Kurierze Warszawskim”, 1865 r, nr 57, s. 254 i powtórzone w tym samym czasopiśmie w 1879 r., nr 212, s. 2.

⁶⁰ Opublikowany w dodatku „Nasz Przemysł i Handel” do czasopisma „Przegląd Polski Rozwoju Przemysłu Fabrycznego, Handlu i Rolnictwa”, 1902, nr 1, s. 7-8, i powtórnie w nr. 4, s. 5-6.

⁶¹ Odczyt został następnie opublikowany, J. Leski, *Glina i wyrobu z niej*, „Przegląd Ceramiczny”, nr 19-20, 1902, s. 153-154.

⁶² „Gazeta Radomska” 1902, nr 83, informacja za: J. Moniewski, *Legenda ...*, s. 2.

⁶³ Autor jest świadomy, że używanie w kontekście początku XX w. pojęcia „marketingu narracyjnego” (popularnie zwanego z j. ang. „storytelling”) jest anachronizmem, jed-

przedostał się do historiografii. Mit stał się nie tylko częścią oficjalnej historii, promowanej firmę⁶⁴, ale zakorzenił się także w naukowych i popularyzatorskich opracowaniach podejmujących historię produkcji ceramicznej na ziemiach polskich⁶⁵. Następnie, pomimo badań nad historią porcelany ćmielowskiej, przetrwał aż do lat 80. XX w.⁶⁶ I obecnie zdaje się żyć w najlepsze⁶⁷. Można więc dziś, z perspektywy czasu, uznać tę kampanię marketingową za bardzo skuteczną, choć nie do końca kontrolowaną.

Dokładne opisanie jak powstawał mit i związana z nim narracja o początkach Fabryki, z braku rozpoznania przekazów źródłowych nie jest możliwe. Można jednak pokusić się o pewne przypuszczenia. Osobami odpowiedzialnymi za jego powstanie lub zleciodawcami byli najprawdopodobniej ówcześni zarządzający – głównie specjaliści sprowadzeni do Ćmielowa z francuskiego Limoges oraz z Prus, współpracujący przy tym z właścicielami i polską kadrą⁶⁸. Byli oni odpowiedzialni nie tylko za szkolenia i administrację na najwyższych szczeblach, ale również za zagadnienia artystyczne⁶⁹. Możliwe, że to oni podpowiadali, jak ułożyć „opowiadanie” o Fabryce, by znalazło uznanie na międzynarodowym rynku. I tak sama data – 1790 r. – miała najprawdopodobniej nadać Fabryce ćmielowskiej na petersburskiej wystawie (organizowanej w 1901 r.), prestiżu „ponad stuletniego” przedsiębiorstwa. Warto też dodać, że to właśnie w 1790 r., po raz pierwszy na ziemiach polskich, w zakładach koreckich ks. Józefa

nak jest to najbliższa analogia – niewątpliwie był to element budowania swoistej opowieści o Fabryce. Na temat storytelling patrz: B. Tarczydło, H. Howaniec, *Kampanie storytellingowe na rzecz marek w teorii i praktyce - wybrane aspekty*, „Marketing i Zarządzanie”, 2017, nr 1 (42), s. 301-310.

⁶⁴ Przykładem jest wydana w 1921 lub 1922 ulotka pt. „Monografia Fabryki Porcelany i Wyrobów Ceramicznych w Ćmielowie, Sp. Akc.”, Sandomierz, bez daty wydania, (egzemplarz zachowany w zbiorach MH-A, sygn. 23), w której znajduje się zapis: *W roku 1790, jak podaje historia, jeden z garncarzy nazwiskiem Wojtos, zgromadził około siebie kilku innych i niezależnie od wyrobów garncarskich, zaczął wyrabiać również fajans i majolikę.*

⁶⁵ Przykładami, poza wspomnianymi wcześniej artykułami z początku XX wieku, są: I. Czajkowska, *Dawna ceramika zdobnicza w Polsce i wpływ na nią ceramiki angielskiej*, „Rzeczy Piękne”, 1930, R. IX, nr 10-12, s. 181-184 oraz S. Małachowski-Łępicki, *Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu*, „Rocznik Wołyński”, 1934, t. 3, s. 365-412.

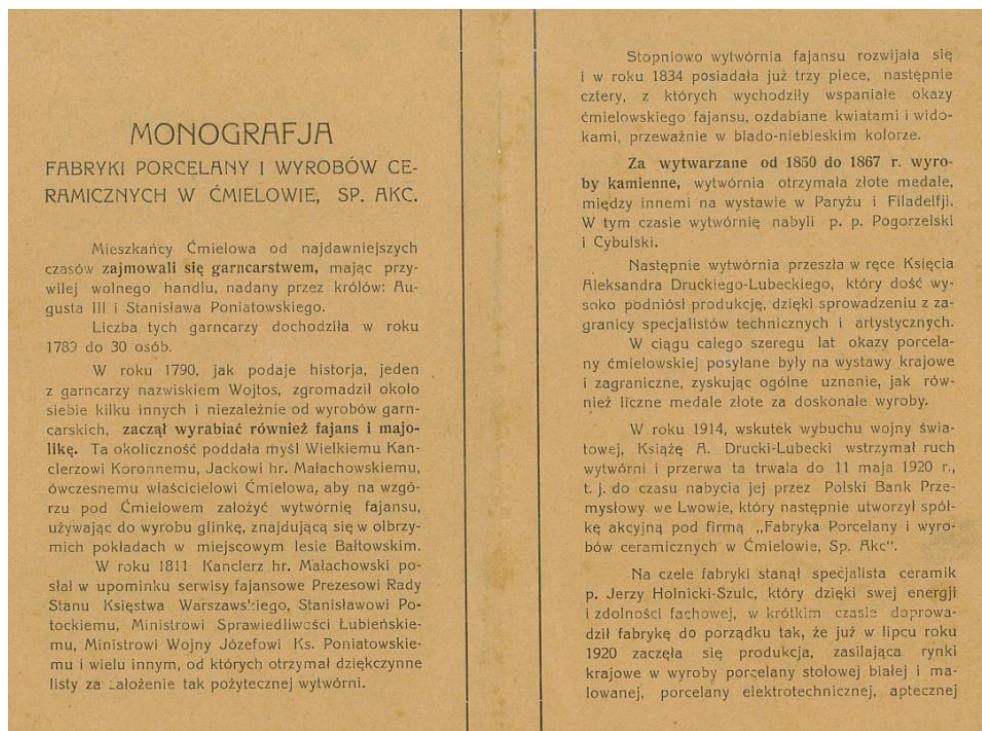
⁶⁶ B. Kołodziej, Z. M. Stadnicki, *op. cit.*, s. 8-9.

⁶⁷ W. Tabaszewski, *Ceramika od XVIII do XX w. z badań archeologicznych na wybranych stanowiskach w Małopolsce –zarys problematyki*, „Raport”, 2021, nr 16, s. 65-77.

⁶⁸ Znany jest np. z nazwiska tylko, pochodzący z Francji kierownik techniczny Lechaise. Należy też dodać, że ówczesny właściciel, Aleksander Drucki-Lubecki, nie zarządzał Fabryką bezpośrednio, a poprzez zatrudnionych specjalistów. M. Śniegulska-Gomuła, *Od manufaktury...*, s. 30.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 63.

Czartoryskiego, doszło do udanej produkcji porcelany⁷⁰, i choć w samym Ćmielowie porcelanę produkowano dopiero od 1838 r.⁷¹, to dyrekcja mogła chociaż pochwalić się istnieniem już wówczas samego Zakładu.

Ryc. 4. Fragment ulotki pt. „Monografia Fabryki Porcelany i WYROBÓW CERAMICZNYCH w Ćmielowie, Sp. Akc.” z początku lat 20. XX w. z opisem początków Fabryki. Źródło: Zbiory Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim.

Jeszcze mniej kłopotów zdaje się sprawiać ustalenie przyczyn próby swoistego „usunięcia” z historii osoby hr. Jacka Małachowskiego i zastąpienia go Wojtosem. Nietrudno tu o postawienie tezy, że zapracował na to sam... Małachowski! Ten wielce zasłużony dla samego Ćmielowa magnat⁷²

⁷⁰ E. Kowecka, J. i M., Łosiowie, L. Winogradow, *op. cit.*, s. 20.

⁷¹ M. Śniegulska-Gomuła, *Od manufaktury...*, s. 49.

⁷² Warto zwrócić uwagę, że sami mieszkańcy miasta w 2021 r., w rocznicę śmierci J. Małachowskiego, ufundowali płytę pamiątkową, którą dziś można zobaczyć wmurowaną w ścianę dzwonnicy przy kościele pw. NMP w Ćmielowie. M. Boleń, *Tablica ku pamięci Kanclerza Jacka Małachowskiego*, https://ostrowiecka.pl/pl/545_historia/98904_tablica-ku-pamieci-kanclerza-jacka-malachowskiego-zdjecia.html, [dostęp: 22.07.2024].

w historii Polski zapisał się, delikatnie ujmując, dość kontrowersyjnie. Historia zapamiętała mu głównie przystąpienie do konfederacji targowickiej, sprzeciwienie się Konstytucji 3 maja oraz branie łopówek z ambasady rosyjskiej⁷³. Legenda o Wojtosie nie byłaby zresztą ani pierwszym ani jedynym takim zabiegiem związanym z pamięcią po Małachowskim. Już wspomniany Sobieszczański opisał, jak to w zupełnym zaniedbaniu pozostawał nagrobek hrabiego na Ćmielowskim cmentarzu, pomimo tego, że ród Małachowskich nadal istniał⁷⁴. To wszystko mogło stać się przyczyną, że zamiast niego założycielem Fabryki uczyniono w narracji wymyślonego garncarza, którego imię, jak zostało to już wspomniane wyżej, ukuto od nazwy miejsca, w którym stały i do dziś stoją zabudowania fabryczne.

Wszystko to wygląda na element dobrze przemyślanej kampanii marketingowej, która w kontekście funkcjonowania samej Fabryki była jak najbardziej uzasadniona i nie powinna podlegać krytyce ani wówczas ani dzisiaj⁷⁵. Pamiętać należy, że każda fabryka, każda firma, nakierowana jest na zysk i tego typu posunięcia, mające na celu przysporzenie dochodów, są często stosowane i nie mogą być zbyt mocno potępiane, jako że w zamyśle służą celom reklamowym. Co więcej, ta swoista kampania z 1901 r. była bardzo skuteczna, biorąc po uwagę długie trwanie jej skutków. I nie była też pierwszą w historii Zakładów. Za pierwszą należy uznać, wspomniane wyżej, wysłanie przez J. Małachowskiego serwisów fajansowych do najwyższych przedstawicieli rządu Księstwa Warszawskiego⁷⁶. Jednocześnie należy jednak podkreślić, że gdy reklama lub, jak w tym przypadku, część narracji marketingowej „przepływa” do historiografii i ogólnie pojętych publikacji naukowych, a następnie zakorzenia się w nich, jak to zostało wyżej wykazane, to trudno uznać to za rzecz pozytywną. Przypomnieć należy też, że już w kilka lat po 1901 r., nastąpiło w publikacjach zatarcie różniczenia pomiędzy tym, co jest treścią opowieści stworzonej do celów reklamowych, a co faktem.

Wpływ „legandy o Wojtosie” widoczny jest do dzisiaj. Widoczne są też nieporozumienia związane z początkami Fabryki, jakie wprowadziła.

⁷³ P. Olszewski, *op. cit.*, s. 210-230; A. Zahorski, *Małachowski Jacek (Hiacynt)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, T. 19, s. 394; D. Rolnik, *Szlachta koronna wobec konfederacji targowickiej (maj 1792 – styczeń 1793)*, Katowice 2000, s. 162.

⁷⁴ *Wycieczka archeologiczna... op. cit.*, s. 80.

⁷⁵ Autor pragnie zwrócić uwagę, że artykuł nie ma na celu krytykowanie aktualnego brandingu Zakładów Porcelany „Ćmielów”, a jedynie zwrócenie uwagi na ciągłe funkcjonowanie w literaturze naukowej i popularnonaukowej „legandy o Wojtosie”.

⁷⁶ Mając to na uwadze, wydaje się uzasadniona konieczność podjęcia badań nad samymi szeroko pojętymi akcjami reklamowymi i szerzej pojętymi marketingowymi Zakładów w całej ich dotychczasowej historii.

Sprawia to, że kolejni badacze, podejmujący ten temat, często ignorując zapisy źródłowe, tworzą hipotezy, nie mające większych podstaw. Przykładem może być tutaj jedyna dotychczas opublikowana monografia poświęcona w całości hr. J. Małachowskiemu, której autor założenie Fabryki przesuwają jeszcze przed 1804 r. Uważa też, że umowa, którą Małachowski podpisał z F. Vatke, była podyktowana chęcią rozwoju Fabryki, czyli jest związana z kolejnym etapem jej istnienia, a nie wyznacza moment jej założenia⁷⁷. Wszystko to opiera na odmiennej interpretacji „Opisania Historycznego i Topograficzno-Statystycznego Miasta Ćmielowa”⁷⁸ oraz na pracy E. Koweckiej, która wspomina osobę pierwszego pisarza fabrycznego, Karola Bąkowskiego. Ten miał być zatrudniony już w 1804 r., choć jak dodaje sama Kowecka, nie musiało to oznaczać, że Fabryka już wtedy funkcjonowała⁷⁹. Co więcej, osoba Karola Bakowskiego w źródłach potwierdzona jest dopiero w 1810 r. Wtedy to, najprawdopodobniej w związku z małą ilością zajęć dla niego w nowo założonej Fabryce, przebywał jeszcze na dworze w Brzostowie (również należącym do dóbr Małachowskiego)⁸⁰. Tak więc trudno jego osobą uzasadniać funkcjonowanie Fabryki w 1804 r. a tym bardziej przesuwając jej powstanie jeszcze przed ten rok.

Jak zostało wykazane, „legenda o Wojtosie” nadal wydaje się żywa. Dlatego też autor uznał za uzasadnione przypomnieć, kiedy i przez kogo zostały założone słynne dziś, nie tylko w Polsce, Zakłady Porcelany „Ćmielów” oraz jak i dlaczego doszło do powstania mitu. Zwłaszcza, że Zakłady Ćmielowskie, jako firma o ponad dwustuletniej historii, powinny być nadal obiektem badań, nie tylko z zakresu nauk historycznych. Jednak aby badania te przyniosły korzyść, zarówno samym Zakładom, jak i szerszemu gronu odbiorców, muszą być oparte na faktach, a tych, choćby w postaci owego przysłowiowego ziarna, w „legendzie o Wojtosie” znaleźć nie sposób.

Abstrakt: *Wciąż żywa „legenda o Wojtosie”, przedstawiająca początki funkcjonowania Fabryki Porcelany „Ćmielów”, choć w fałszywy sposób podająca datę oraz osobę założyciela Fabryki – rok 1790 oraz garncarza Wojtosa – nadal ma przemożny wpływ na historiografię. W artykule przybliżono oparte na przekazach źródłowych oraz najnowszych publikacjach najbardziej prawdopodobne okoliczności założenia Ćmielowskiej Fabryki, które umiejscawiać należy w 1809 r. i przypisywać hr.*

⁷⁷ P. Olszewski, *op. cit.*, s. 192-193.

⁷⁸ Fragment: *Fabryka fajansów od roku 1804 w dość dobrym gatunku jest prowadzona, ma oznaczać, że od tego roku produkowano dopiero fajans w odpowiedniej jakości, a nie samo rozpoczęcie produkcji.* P. Olszewski, *op. cit.*, s. 192, przyp. 133.

⁷⁹ E. Kowecka, *op. cit.*, s. 45, 135.

⁸⁰ J. Moniewski, *Fabryka...*, s. 3.

Jackowi Małachowskiemu, ówczesnemu właścicielowi dóbr ćmielowskich. Przedstawiono również kulisy postania legendy oraz powody dla których ją stworzono oraz jak kształtował się obraz początków istnienia zakładów w literaturze przed i po 1901 roku.

Słowa kluczowe: *Ćmielów, Wojtos, Zakłady Porcelany, 1790, Małachowski.*

BIBLIOGRAFIA:

- ✓ Banaszek M., *Dzieje miasta Ćmielowa i Gminy Ćmielowskiej*, Ćmielów 2005.
- ✓ Banaszek M., *Dzieje miasta Ćmielowa i gminy ćmielowskiej*, korekta i redakcja rozdziałów I-VII: J. Moniewski, Radom (bez daty wydania).
- ✓ Boerner I., *Pamiętnik z lat 1904-1809 (zraz z załącznikami)*, oprac. T. Karbowniczek, Piotrków Trybunalski 2011.
- ✓ Boleń M., *Tablica ku pamięci Kanclerza Jacka Małachowskiego*, https://ostrowiecka.pl/pl/545_historia/98904_tablica-ku-pamieci-kanclerza-jacka-malachowskiego-zdjecia.html, dostęp 22. 07.2024.
- ✓ Brociek W. R., Piwek J., *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, [w:] *Ostrowiec Świętokrzyski. Monografia historyczna miasta*, red. W. Kotasiak, Ostrowiec Świętokrzyski 1997.
- ✓ Czajkowska I., *Dawna ceramika zdobnicza w Polsce i wpływ na nią ceramiki angielskiej*, „Rzeczy Piękne”, 1930, R. IX, nr 10-12.
- ✓ Czajkowski A., *Tradycje ceramiki polskiej*, „Przegląd Artystyczny”, 1952, nr 2.
- ✓ *Ćmielów i fabryka Ćmielowska (dokończenie)*, „Gazeta Radomska”, 28.12(9.01).1886, rok III, nr 3.
- ✓ *Ćmielów*, [w:] *Encyklopedia powszechna*, Tom V, Warszawa 1861.
- ✓ *Ćmielów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Tom I, Warszawa 1880.
- ✓ *Ćmielów*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, Tom XIII, Warszawa 1894.
- ✓ *Ćmielów, fabryka porcelany, fajansu, szkła, kryształów i t.p.* „Przegląd Polski Rozwoju Przemysłu Fabrycznego, Handlu i Rolnictwa”, 1902, nr 1.

- ✓ Duch W., *14 najstarszych polskich marek i ich historia*, <https://historia.org.pl/2015/12/06/12-najstarszych-polskich-marek-i-ich-historia/>, [dostęp: 11.07.2024].
- ✓ Fijałkowska E., Fijałkowski J., *Problem przydatności surowców ilastych rejonu Sandomierza dla produkcji garncarskiej*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, 1982, Tom 12.
- ✓ Fudalewski W., *Ćmielów*, „Gazeta Radomska”, 1(13).12.1888, rok V, nr 100.
- ✓ *Kancelaria organów władzy w Galicji (wybór źródeł)*, opracowanie i wstęp A. Górak, K. Latawiec, Lublin 2012.
- ✓ Karbownik K., *Ostrowiec nad Kamienną w okresie niewoli narodowej*, [w:] *Dzieje miasta Ostrowca Świętokrzyskiego*, red. P. Gotowiecki, Ostrowiec Świętokrzyski 2023.
- ✓ Kołaczkowski J., *Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*, Kraków 1888.
- ✓ Kołodziej B., Stadnicki Z. M., *Zakłady Porcelany Ćmielów*, Kraków 1986.
- ✓ Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1984.
- ✓ Kostuch B., *Polska porcelana*, Kraków 2003.
- ✓ Kotasiak J. W., *Tradycja wyrobu fajansu i porcelany w Ćmielowie i okolicach*, [w:] *Tradycje i dziedzictwo przemysłowe na Ziemi Ostrowieckiej*, red. W. R. Brociek, Ostrowiec Świętokrzyski, 2010.
- ✓ Kowecka E., Łosiowie J. i M., Winogradow L., *Polska porcelana*, Wrocław 1983.
- ✓ Kowecka E., *Wytwórnice i produkcja ceramiki szlachetnej w regionie Sandomiersko-Kieleckim w XIX w.*, Wrocław 1968.
- ✓ Kucharzewski F., *Sławni garncarze. Rzut oka na dzieje ceramiki*, Warszawa 1888.
- ✓ Kula W., Leśkiewiczowa J., *Ks. Józef Czartoryski: „Myśli Moje o Zasadach Gospodarskich”*, „Przegląd Historyczny”, 1955, nr 46/3.
- ✓ Kula W., *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII w., 1729–1795*, t. 1, Warszawa 1956.
- ✓ „Kurier Warszawski”, 1865, nr 57.
- ✓ „Kurier Warszawski”, 1879, nr 212.
- ✓ Leski J., *Glina i wyrobu z niej*, „Przegląd ceramiczny”, 1902, nr 19-20.

- ✓ *Liber baptisatorum ecclesiae parochialis Cmieloviensis 1798-1810 in rubricus*, wydał J. Moniewski, Radom 2002.
- ✓ Łoziński W., *Życie polskie w dawnych wiekach*, Lwów 1912.
- ✓ Małachowski-Łępicki S., *Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu*, „Rocznik Wołyński”, 1934, t. 3.
- ✓ Moniewski J., *Ćmielów i okoliczne miasta w opisach z 1820 roku*, Radom 2007.
- ✓ Moniewski J., *Fabryka fajansu w Ćmielowie za dyrekcji Adolfa Fryderyka Watkego 1808-1837*, Radom 2007.
- ✓ Moniewski J., *Kartki z przeszłości Ostrowca Świętokrzyskiego i okolic*, Ostrowiec 1991.
- ✓ Moniewski J., *Legenda o garncarzu Wojtasie*, Radom 1994.
- ✓ Moniewski J., *Wójtostwo Ćmielowskie, 1505-1834.*, Radom 1990.
- ✓ Moniewski J., *XIX – wieczne fabryki fajansu i kamionki na obrzeżu gór świętokrzyskich*, Radom 2008.
- ✓ *Monografia Fabryki Porcelany i WYROBÓW Ceramicznych w Ćmielowie, Sp. Akc.*, Sandomierz, bez daty wydania, MH-A 29/H.
- ✓ Olszewski P., *Kanclerz Jacek Nałęcz Małachowski (1737-1821)*, Kielce 2013.
- ✓ Orgelbrand S., *Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami*, Tom IV, Warszawa 1899.
- ✓ *Rocznik adresowy Królestwa Polskiego na rok 1902*, red. J. Roblicki, Warszawa 1902
- ✓ Rolnik D., *Szlachta koronna wobec konfederacji targowickiej (maj 1792 – styczeń 1793)*, Katowice 2000.
- ✓ Rożenowa H., *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Królestwie Polskim w 1815-1863*, Warszawa 1961.
- ✓ Spała A., *Figurki z porcelany AS Ćmielów*, Sandomierz 2002.
- ✓ Stadnicki Z. M., *175 lat Ćmielowskiej porcelany*, „Wiadomości Instytutu Wzornictwa Przemysłowego”, nr 11/12, 1965.
- ✓ Stadnicki Z. M., *Zaczęło się od warsztatu garncarza Wojtosa*, „Przemysłowe materiały budowlane”, 1966, R. XIII.
- ✓ Śniegulska-Gomuła M., *Od manufaktury magnackiej do przemysłu. Ceramika Ćmielowska w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach*, Kielce 2015.

- ✓ Tabaszewski W., *Ceramika od XVIII do XX w. z badań archeologicznych na wybranych stanowiskach w Małopolsce –zarys problematyki*, „Raport”, 2021, nr 16.
- ✓ Tarczydło B., Howaniec H., *Kampanie storytellingowe na rzecz marek w teorii i praktyce – wybrane aspekty*, „Marketing i Zarządzanie”, 2017, nr 1 (42).
- ✓ Tyczyński Z., *Przewodnik Krajoznawczy. Ziemia ćmielowska*, brak miejsca i daty wydania.
- ✓ Wiśniewski J., *Ćmielów*, „Ziarno”, 4(17).07.1902, nr 29.
- ✓ Wiśniewski J., *Dekanat opatowski*, Radom 1906.
- ✓ Wiśniewski J., *Pamiętka z Ćmielowa*, Warszawa 1906, reprint staraniem J. Moniewskiego, Radom 2001.
- ✓ *Wycieczka archeologiczna w niektóre strony gubernii radomskiej odbyta w miesiącu wrześniu 1851 roku przez F. M. Sobieszczańskiego*, Warszawa 1852.
- ✓ Zahorski A., *Małachowski Jacek (Hiacynt)*, [w:] „Polski Słownik Biograficzny”, T. 19.
- ✓ *Zakłady Porcelany „Ćmielów”*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Zak%C5%82ady_Porcelany_%E2%80%9E%C4%86miel%C3%B3w%E2%80%9D, [dostęp: 9.07.2024].
- ✓ Селиванов А. В., *Фарфор и фаянс Российской Империи: Описание фабрик и заводов с изображениями фабричных клейм*, Владимир, 1903.